

CIKLIČNO VS LINEARNO VRIJEME – DVA MODELA OPAŽAJA SVIJETA

CYCLICAL VS LINEAR TIME – TWO MODELS OF PERCEPTION OF THE WORLD

ABSTRACT Time and space are certainly the basic characteristics of the physical universe and social reality. Everything that exists, exists in both time and space; every event takes place at some point in time and in a certain corner of space. Therefore, contemplating the overall reality of our lives is unimaginable without contemplating these two fundamental dimensions. In this paper we are focused on the analysis of time as a social category by which we structure our perception of the world. The main focus is on the analysis of two dominant concepts in understanding time and history – cyclical and linear concepts. In terms of content, the text represents a short journey through the development of human society with the aim of presenting basic teachings and ideas about these two concepts.

Key words: time, space, culture, history, circle, line.

APSTRAKT Vrijeme i prostor su svakako najosnovnije karakteristike kako fizičkog univerzuma, tako i društvene stvarnosti. Sve što postoji nalazi se u vremenu i prostoru; svaki događaj zbiva se u nekom trenutku vremena i na određenom kutku prostora. Otuda je i promišljanje ukupne stvarnosti našeg života nezamislivo bez promišljanja ovih dviju fundamentalnih dimenzija. Naša pažnja u ovom radu usmjerena je na analizu vremena kao društvene kategorije pomoću koje strukturiramo našu percepciju svijeta, a primarni fokus teksta je usmjeren na analizu dvije dominantne koncepcije u razumijevanju vremena i istorije – ciklične i linearne koncepcije. Sadržajno, tekst predstavlja jedno kratko putovanje kroz vrijeme razvoja ljudskog društva sa ciljem da se iznesu osnovna učenja i predstave o ovim dvijema koncepcijama.

Ključne riječi: vrijeme, prostor, kultura, istorija, krug, linija.

Vrijeme je tajna

Problem vremena u misaonom zdencu filozofskih rasprava prisutan je od njenog početka i predstavlja jednu od tema o kojoj se najviše raspravljalo. Međutim, u tim misaonim otiscima koje danas imamo jedino što je univerzalno prihvaćeno jeste poteškoća da se odgovori na pitanje „Šta je vrijeme?“ Svakako najupečatljiviji

i ujedno najzagonetniji odgovor na pitanje, „šta je vrijeme?“, pružio je episkop grada Hipona i najznačajniji teolog zapadnog hrišćanstva Aurelije Avgustin. U jednom momentu duboke misaone kontemplacije Sv. Avgustin se pita, „Šta je dakle vrijeme?“ I odmah, shvativši da se našao na području pojmovno tajnovitog, neuhvatljivog i neiskazivog, vapajno odgovara:

„Ako me niko ne pita, onda znam, ali ako bih htio nekom to pitanje razjasniti, onda ne znam; ipak sa sigurnošću mogu reći da znam, kad ne bi ništa prolazilo, da ne bi bilo prošlog vremena, i kad ne bi ništa dolazilo, da ne bi bilo budućeg vremena, i kad ne bi ništa postojalo, da ne bi bilo sadašnjeg vremena. [...] Duša moja gori od želje da riješi tu zamršenu zagonetku“ (Avgustin, 1973: 263 i 269)

Iz navedenog citata vidimo da se naša misao prilikom dodira sa vremenom nalazi u zdencu saznajne (ne)poznatosti. I zaista ta saznajna (ne)poznatost vremena koja nas navodi da intuitivno osjećamo, kako ga savršeno razumijemo sve do onog časa kada nas neko zamoli da objasnimo šta imamo na umu jeste specifično svojstvo pri promišljanju vremena. Usled toga, Džulijus Tomas Fraser je kroz ime jedne od svojih najpoznatijih knjiga, vrijeme nazvao „poznatim strancem“. (Fraser, 1987: 3). Nedvosmisleno, u dodiru s vremenom suočavamo se sa misaonom zagonetkom koja svojom tajnovitošću neprestano opsjeda naše misli. Kao što je njemački pisac Mihael Ende primijetio, „svijet krije jednu veliku, a ipak svima poznatu tajnu. Svi smo dio te tajne, svi smo je svjesni, ali malo ljudi duboko razmišlja o njoj. Ta tajna je vrijeme“ (prema: Zerzan, 2004: 47). Tu tajnovitost vremena ustanovio je Plotin još u drugom vijeku nove ere, kada u svojim »*Eneadama*“ napominje da smo mi stalno pod utiskom da imamo jasnu predstavu o vremenu zato što o njemu stalno govorimo i zato što ga svaki čas imenujemo, ali čim pokušavamo svojim mislima da mu se približimo, „naše mišljenje je ponovo u neprilici“ (Plotin, 1984: 97). Alfred Nort Vajthed će tim povodom izjaviti da je nemoguće razmišljati o vremenu, a da ne budemo preplavljeni osjećajem granica ljudskog razuma. Sv. Avgustin pak kazuje da je tajna vremena neobjašnjiva i možemo samo moliti Boga da nam pokloni razumijevanje tih pojava koje su s jedne strane, najobičnije, ali su nam u isti mah nerazumljive i u suštini nedokučive. Nama su uvijek na usnama riječi: vrijeme i vrijeme (*tempus et tempus*), vremena i vremena (*tempora et tempora*). Čini se da nema išta običnije i poznatije što u govoru spominjemo nego vrijeme, međutim, u suštini nema ničeg nerazumljivijeg i tajnovitijeg ni izazovnijeg za razmišljanje (Avgustin, 1973, 263–264 i 270).

Šta je to toliko zagonetno kod vremena, te izaziva ovakvu zbunjenost i odrečne odgovore pri pokušajima da se ovaj pojam objasni? Čini se da je glavni razlog naše nesposobnosti da razumijemo, objasnimo i koncizno pojmovno izrazimo vrijeme sadržan u činjenici da ono za razliku od drugih oblika naše stvarnosti predstavlja jedan nevidljivi, nematerijalni i apstraktni entitet koji je sâm po sebi nedostupan našim čulima. Prema tome, vrijeme *per se* nije jedan stvarni

proces koji se može zapaziti, već ono kako Moris Merlo-Ponti kaže, „proizlazi iz našeg odnošenja prema stvarima“ (Merlo-Ponti, 1978: 425). To znači da je vrijeme teško shvatiti nezavisno od svih drugih dimenzija koje tvore stvarnost našeg iskustva, jer vrijeme ne možemo vidjeti, mirisati, dodirnuti ili osjetiti, ali smo ipak spremni prihvatiti ideju da ono postoji jer se njegovi efekti mogu osjetiti i vidjeti, ne samo u promjenama koje se zbivaju u našoj životnoj okolini, već i na našem licu ili tijelu u cjelini. Tako na primjer, *starenje* kao biološki proces nije samo imanentno svim živim bićima, već i neživim objektima i ono se može čulno posmatrati kao fizička promjena oblika koja se zbiva unutar onog okvira kojeg zovemo biološko ili fizičko vrijeme, odnosno u jednom trenutku fizički oblik nam se u opažajnom polju pojavljuje na jedan način, a u drugom trenutku se pojavljuje na drugačiji način. Na taj način posmatrano, naše tijelo se može smatrati i jednim od prvih *hronometara* koje je ljudsko biće iskusilo u zasnivanju ideje o „protoku vremena“; ideje koja počiva na uvjerenju da prošlost, sadašnjost i budućnost egzistiraju kao zasebni entiteti „na skali“ vremena i sledstveno tome obrazuju jedan sukcesivni niz. Navedeno promišljanje svjedoči da mi imamo samo posredne argumente o „postojanju“ vremena, pri čemu se najčešće kao osnovna iskustvena matrica za zasnivanje ideje o vremenu uzima *promjena* kao jedan relativno sveprisutan proces u našoj prirodnoj i društvenoj stvarnosti. Naravno, to ne znači da svaka promjena odnosa u stvarnosti povlači za sobom i našu promjenu u poimanju vremena. Vrijeme je prema riječima Muravjova, „samo pokazatelj promene, kao što je broj pokazatelj mnoštva statičkog stanja“ (Muravjov, 2005: 116). Saglasno prethodnom, a posmatrano u strogo konceptualnom smislu, vrijeme (i prostor) su kako zapaža P. D. Uspenski, „...grafikoni u koje mi sebi ucrtavamo spoljni svet“ (Muravjov, 2005: 10) i na taj način ustanovljavamo razumljivije shvatanje sebe i okruženja u kome živimo i djelamo. U tom smislu možemo razumjeti i napomenu P. D. Uspenskog koji ističe da bez ideje vremena, odnosno bez razlikovanja *prije, sad i posle*, mi bismo imali utisak da se sve što se događa, *događa se odjednom*. U takvim uslovima prema Uspenskom naš intelekt ne bi bio u stanju da se snađe sa beskonačnom raznolikošću jednog trenutka.

Vrijeme možemo tumačiti na različite načine, koristeći različite simbole ili metafore putem kojih predstavljamo, ali takođe, možemo ga razumjeti u odnosu na sebe ili u odnosu na određeni spoljni referentni okvir. Promišljanja i predstave o vremenu čvrsto su povezane i sa širokim spektrom kulturnih vrijednosti, sistemom mišljenja, vjerovanja i djelanja. Tako, na primjer, naša ideja o vremenu zasniva se na trodimenzionalnom konceptu koji se očituje na sukcesiji sadašnjosti ka budućnost, pri čemu sadašnjost svakim novim trenom odlazi u prošlost. Prema tom konceptu vrijeme se kreće u jednom pravcu bez ponavljanja. Naravno različiti događaji sa različitim stepenom sličnosti mogu se ponoviti, ali svako novo „sjutra“ je odvojeno i u osnovi drugačije od „juče“. Međutim, ovakav koncept vremena nije univerzalno važeći za sve kulture, ali se u modernoj zapadnoj

kulturi ova tripartitna podjela uzima kao očigledna činjenica životne stvarnosti. Ljudi neprestalno promišljaju i predviđaju šta će se zbivati sutra ili se prisjećaju na ono što se desilo jučer. Polazeći od ustanovljenja razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti skloni smo da govorimo o nepovratnosti, odnosno *strijeli vremena* kao njegovom suštastvenenom obilježju, jer se sadašnji trenuci neprestalno zamjenjuju novim i na taj način ažuriraju ovu tripartitnu podjelu. Čini se da vrijeme teče ili prolazi. Prema ovom gledištu, vrijeme je *linija* koja je sastavljena od mnoštva nezavisnih trenutaka (intervala) čiji redosljed se ne može mijenjati unutar vremenske linije. Ako vrijeme ima strelicu, onda je i naše iskustvo doživljaja vremena *linearno* – ono „teče“ i sledstveno tome, stičemo utisak da se neprestano pomjeramo naprijed kroz trenutke koji se neprekidno nižu po liniji. Otuda, često se za ovakvo shvatanje koristi metafora „rijeke vremena“ koja „...neumoljivo juri napred, noseći nas od jednog do drugog 'sada' dok krajolik prošlosti ostaje za nama, a budućnost nas čeka uzvodno“ (Grin, 2016: 127).

Ova predstava o vremenu, kako napominje Džerald Dž. Vitrou je toliko utemeljena u svijesti i životu savremenog čovjeka da „naprosto izgleda kao neumitna nužnost mišljenja. Ali daleko je od istine“ (Vitrou, 2001: 11–12). Ne samo da rane ljudske zajednice imaju sasvim neodređene predstave o vremenu, već je i većina civilizacija prije naše smatrala da je priroda vremena ciklična. Prema linearnom modelu vremena istorija predstavlja „nepovratan niz nepovoljivih događaja. Svaki trenutak zauzima svoj zaseban položaj u vremenskom nizu i svi trenuci, uzeti u obzir u pravilnom nizu, pričaju priču o povezanim događajima koji se kreću u jednom pravcu“ (Gould, 1987: 10). Vrijeme ima pravac! Sa druge strane, prema cikličnom modelu vremena istorija predstavlja ritmički povratak ponovljivih događaja koji se rađaju, rastu, dosežu zenit, opadaju, propadaju i nanovo se se rađaju. Oni nemaju status zasebnih trenutaka u oblikovanju uzročnog istorijskog niza, već predstavljaju lanac kružnog obnavljanja onog što je već bilo u prošlosti. Vrijeme nema pravac! Binarna podjela vremena i istorije na njihovo ciklično i linearno tumačenje je dosta jednostrana i može predstavljati pretjerano pojednostavljivanje složenog kompedijuma kulturno oblikovanih predstava o vremenu, ali je ovaj model još uvijek koristan za razumijevanje različitih kultura i sledstveno tome, predstavlja vrijednu temu koju treba razmotriti.

Vrijeme je zmija koja guta vlastiti rep

Vrijeme je jedna od fundamentalnih komponenti našeg poiminja stvarnosti koja duboko prožima naše postojanje, a to dalje znači da nam vrijeme samo na prvi pogled može izgledati kao nešto posve apstraktno i potpuno nezavisno od našeg bića. Upravo suprotno, vrijeme nam, kako dobro primjećuje Kim Krit, „postavlja pitanja isto toliko duboka kao i pitanja prirode samog života“ (Krit,

1981: 789). Prema tome, vrijeme je sastavni dio iskustva ljudskog postojanja. Međutim, način na koji opažamo i konceptualizujemo to iskustvo varira u zavisnosti od kulture do kulture i sledstveno tome, kulture se u jednom širem smislu mogu razlikovati po osnovu njihove konceptualizacije vremena. To znači, da vrijeme, kako napominje Đuro Šušnjić ne protiče u duhu i duši svih ljudi na isti način: različite kulture, društva, klase, slojevi i grupe imaju svoje osobene načine doživljaja i poimanja vremena, što odgovara ritmu i načinu njihovog društvenog života (opš. Šušnjić, 1998: 356). Prema tome, kategorija vremena nije svodiva na prediskustveni, urođeni, a priori formalni uslov opažanja svijeta, kako je isticao Imanuel Kant, jer bi tada, svi ljudi u svim epohama na manje ili više identičan način poimali vrijeme, već je kategorija vremena tijesno povezana sa iskustvom društvenog života i kulturno oblikovanim opažanjem svijeta. Drugim riječima *osjećaj za vrijeme* ne se rađa sa čovjekom, vrijeme je koncept koji definiše kultura kojoj pripadamo (upor. Gurevič, 1994: 48). Ukoliko se osvrnemo na najširi okvir koji pokriva istorijsko iskustvo društvenog života, uvidjećemo da različite kulture u različitim periodima razvoja društva imaju različite koncepte i predstave vremena. Tako u ranim predmodernim društvima dominira ciklično shvatanje vremena koje je tijesno povezano sa ritmičnim taktom „prirodnih satova“, kao što su smjene dana i noći, godišnjih doba, sušnih i kišnih perioda i tako redom, dok u modernim društvima dominira linearno shvatanje vremena koje je tijesno povezano sa urednim taktom mehaničkog časovnika.

Vrijeme u opažanju ranih predmodernih društava, kako napominje A. J. Gurevič nije apriorni pojam koji postoji izvan i prije iskustva, već je dat jedino u samom iskustvu i čini njegov neodvojivi dio. „Otuda se vreme ne shvata toliko koliko se neposredno doživljava [...] vreme je uvijek konkretno i vezano za život“ (Gurevič, 1994: 119). E. Evans-Pritchard istražujući pleme Nuer koje živi na obalama Bijelog Nila u južnom Sudanu ustanovio je da oni nemaju koncept vremena baziran na astronomskim opažanjima i sledstveno tome, nemaju ni razvijen apstraktan sistem računanja vremena, već se služe samo deskriptivnim podjelama ciklusa koji proizilaze iz njihovih uobičajenih društvenih aktivnosti. Štaviše, Nueri, u svom jeziku nemaju ni izraz koji bi odgovarao pojmu vremena u našem jeziku, te prema tome, nemaju ni predstavu o vremenu kao o posebnoj kategoriji i otuda o njemu ne mogu da govore kao da je nešto što prolazi i što se može štedjeti ili gubiti. Prema navodima Evans-Pritcharda, Nueri nemaju vremenske jedinice kao što su sati ili minuti, jer ne mjere vrijeme, već o vremenu razmišljaju jedino u kategorijama uzastopnog nizanja aktivnosti. Vrijeme na dnevnom planu prvenstveno određuje krug poslova oko stoke, te Evans-Pritchard govori o njihovom „stočnom satu“ kao vremenskom orijentiru. Godine se pamte po poplavama, boleštinama, gladima, ratovima koji su se u njima dogodili (Evans-Pritchard, 1940: 103–105). Takođe, Nueri nemaju nedjelje ili neke druge referentne jedinice vremena koje se nalaze između lunarnog računanja mjesečevih mijena i solarnog

računanja dana i noći. Oni se, kada žele da ukažu na pojavu određenog događaja koji se desio nekoliko dana ranije pozivaju na neki drugi događaj, kao što je npr. rađanje teleta ili neka hortikulturna aktivnost koja je tada bila aktuelna. Ako pak žele da budu precizniji i izraze manje podeoke vremena koji se odnose na buduće aktivnosti, oni upućuju na broj redovnih perioda „spavanja“ ili broj „izlazaka sunca“ koji odgovaraju astronomskim podjelama vremena na noć i dan. Oni ovako kažu: „pomjerićemo kamp poslije četiri spavanja“ ili „pomjerićemo kamp poslije četiri sunca“. Nuer očigledno živi prema „vremenu događaja“, a ne prema apstraktnom vremenu; njihove aktivnosti nijesu formalno ugrađene u raspored kojim upravlja časovnik ili kalendar, već obratno, njihove referentne vremenske tačke im pružaju svakodnevne društvene aktivnosti. Dakle, sadržaj koji ispunjava određeni vremenski okvir je određivao njegov značenjski karakter, a vezivano se za određene događaje iz društvenog života koji su ispunjavali ili narušavali uobičajeni ritam života ljudskih zajednica. Jedna kineska poslovice lijepo opisuje takvo značenje vremena, kada kaže: „*Srećna vremena su ona u kojima se ništa ne događa*«. A to znači da u nekom periodu godišnja doba nisu poranila ili odočnila, da nije bilo pomora stoke, ratova, velikih bolesti, gladi, masovnog umiranja (upor. Nenadić, 1997: 258). Usled toga, ljudi starih agrarnih zajednica, kako je primijetio Anri Iber, svoj osjećaj vremena predočavaju više prema njegovim *osobinama* negoli po njegovim objektivnim numeričkim obilježjima. Tako, crnci, koji stanuju u unutrašnjosti Gvineje, piše Bosman, „raziikuju vrijeme na šaljiv način, naime na sretno i nesretno vrijeme“ (prema, Levy-Bruhl, 1998: 71). U njihovom sistemu značenja, kako navodi L. Levi-Bril, postoji *veliko sretno vrijeme* koje traje devetnaest dana i *malo sretno vrijeme* koje traje sedam dana; između ova dva vremena, oni broje sedam nesretnih dana koji su zapravo njihovi praznici. Oni u toku ovog periodu uopšte ne putuju, niti ratuju, niti preduzimaju bilo kakve značajne aktivnosti, već miruju i ne rade ništa. Dakle, vrijeme kao samostalna apstraktna nit koja u stalnom marširanju naprijed povezuje sve događaje, pritom ostajući nezavisna od njih bila je nepoznata kod starih naroda. Tome se protivio konkretno-sadržajni karakter shvatanja vremena ovih društava, odnosno vrijeme kao gradivni element življenja je nerazlučivo od njegove konkretne sadržine.

Kulturni sociolog Gerhard Schmied pretpostavlja da je ciklično vrijeme vjerovatno najraniji model koji su ljudi usvojili u tumačenju prirodne i društvene stvarnosti (Schmied, 1985: 144–145). Mjesečeve mijene, izlasci i zalasci sunca, smjene dana i noći, kretanje nebeskih tijela, bili su jedini znaci da postoji nešto što će kasnije biti definisano i određeno pojmom vremena. Posmatrajući prirodu oko sebe i nebeska tijela iznad sebe primijećeno je da se u prirodi i na nebu sve dešava u ciklusima. Otuda je i poimanje vremena kod ovih drevnih ljudi shvatano, po taktu kružnog protoka vremena, kao i obavljanje njihovih radova: radovi u polju počinju izlaskom, a završavaju se zalaskom sunca. Ciklično shvatanje vremena je posebno karakteristično za agrarna društva u kojima su prirodni procesi

nužno regulisali ritam sjetve i žetve, lova i ribolova koje su pratili odgovarajući običaji i rituali koji su povezivani sa njima. U seljačkom svijetu, kako ističe A. J. Gurevič „u principu se ne dešava ništa novo, sve se ponavlja, životni krug od rođenja do smrti prolazi za sve isti lanac događaja. Ljudi obuzeti rutinom seoskog poslovanja slede jednom zauvek dati stereotip ponašanja i izvršavanja tradicionalnih obreda“ (Gurevič, 1987: 166) Tempo života i primarni spektar osnovnih zanimanja ljudi zavisio je od prirodnog ritma, te nije ni postojala potreba da se vrijeme tačno određuje. Pastir, kako će reći Luis Mamford, „vreme meri od vremena kada su se njegove ovce ojagnjile, ratar meri vreme po danima setve ili žetve“ (Mamford, 2009: 29). Ovakvo shvatanje vremena nije samo vezano za stare agrarne zajednice, već i za velike civilizacije čiji je život bio čvrsto uronjen u prirodne tokove i čiji je opstanak zavisio od promjena u prirodnoj okolini. Tako su u kulturi starog Egipta računanje i tok vremena određivani prema nalozima sjetve i žetve koje su pak zavisile od poplava rijeke Nila. Nil je osnova ukupnog privrednog života u Egiptu i sledstveno tome, drevni narodi su oslanjajući se na Herodotov sud, Egipat zvali „darom Nila“ (Herodot, 1988: 55). Uredno ciklično smnjenjivanje razdoblja poplave, sjetve, žetve i sušnog perioda sa očekivanjem nove poplave tvorili su „nilsku godinu“ i egipatski kalendar poznat pod nazivom „nilometar“¹³¹. Kako su poplave Nila od kojih su zavisili život i napredak zemlje bile najznačajnija prirodna pojava za cijelu egipatsku državu, tako je krunisanje novog faraona uvijek „upriličavano u vrijeme koje se poklapalo sa nadolaženjem rijeke u rano ljeto, ili sa povlačenjem voda u jesen kada su oplodena polja bila spremna za žetvu“ (Vitrou, 2001: 15) „Ritam Nila je“, kako će reći D. Borstin „bio ritam egipatskog života“ (Borstin, 2008: 7), a stupanje na presto faraona bilo je povezano i ritualno obnavljano kroz kult boga Ozirisa. Oziris je prema slovu egipatske mitologije bio personifikacija plodnosti zemlje i poljoprivrede i sledstveno tome, mitovi su ga povezivali sa ustaljenim cikličnim obrascem rađanja, rasta, zrenja, smrti i obnavljanja poljoprivrednih ritmova. Kao personifikacija plodnosti njegova smrt je povezivana sa Nilom koji se povlači i smanjuje, a njegovo vaskrsnuće sa narastanjem i životodavnim poplavama Nila koje donose vodu i plodni mulj za rast poljoprivrednih kultura. „Pošto bi se Nil povukao, činilo se da zemlja umire, ali sa ponovnom pojavom poplavnih voda opet je oživljavala prirodu. Mit o Ozirisu je ovaploćavao ovaj ciklus rađanja, smrti i

131 Godišnje plavljenje Nila, prema navodima Danijela Borstina oblikovalo je egipatski sjetveni i žetveni kalendar s njegova tri doba: naplavljivanje, rast i žetva. „Plavljenje Nila od kraja juna do pred kraj oktobra nanosilo je bogat mulj, u kojem su usevi sejani i rasli od kraja oktobra do kraja februara, da bi bili ubirani od kraja februara do kraja juna. Bujanje Nila, redovno i suštinski značajno za život koliko i izlazak sunca, obeležavalo je nilsku godinu. Primitivan i potpuno prirodan egipatski kalendar bio je „nilometar“ – jednostavna vertikalna skala na kojoj je nivo plavljenja bio obeležavan svake godine“. (Borstin, 2008: 7). Prema Borstinu, uredno praćenje ritma plavljenja Nila i osnovnih poljoprivrednih aktivnosti koje se „između poplava“ praktikuju tokom godine omogućilo je Egipćanima da vrlo rano ustanove da dvanaest mjeseci koji traju po trideset dana mogu da obezbijede „veoma koristan kalendar godišnjih doba, ako se na kraj doda još pet dana kako bi se dobila godina od 365 dana. To je bila „građanska“ ili „nilska godina“, koju su Egipćani počeli da koriste još 4241. godine p.n.e“ (Borstin, 2008: 7).

ponovnog rođenja, i pružao je osjećaj životvornosti“ (Vitrou, 1993: 39). Egipćani su, kako Dž. Dž. Vitrou ističe vrijeme shvatali kao ciklični niz faza koje se iznova javljaju. Oni su imali „malo osećaja za istoriju ili čak za prošlost ili budućnost; misao se usredsređivala pre svega na sadašnjost“ što potvrđuje i njihov stav prema *hronologiji*. U njihovom računanju „godine nisu numerisane u linearnom sledu već prema vladavini određenog faraona, svaki je stupao na presto u godini prvoj, kao i prema ubiranju poreza. [...] Gotovo tri hiljade godina egipćanske zapise o istorijskim zbivanjima karakterisali su zaokupljenost spiskovima i nabranje hronologije kraljeva uz odsustvo tačnih datuma“ (Vitrou, 1993: 39–41).

Jedno od najkarakterističnijih oblika cikličnog shvatanja vremena sadržano je u tradiciji hinduističkog i budističkog religijskog učenja. Hinduizam je bio religija čije učenje počiva na vjerovanju o postojanju ogromnog broja ciklusa periodičnog stvaranja i uništavanja. Sledstveno tome u hinduističkom cikličnom *plesu stvaranja i razaranja* na simboličkoj ravni, vrijeme, s jedne strane, zadobija negativne atribute: vrijeme je bilo *Mahākāla* ili *Šiva* – gospodari uništenja od čije sile se niko i ništa ne može odbraniti. Sa druge strane, vrijeme je personifikovano kao boginja *Kala* – božanstvo koje simbolizuje „stvaralački duh, stvaralačku evoluciju“ u vasioni. „Vreme je, prema tome, Duša Sveta“ (Bhagavad Gita, 1978: 17). To periodično stvaranje i razaranje se odnosi kako na polje individualnog toka života kroz njegov neprestani lanac rađanja i umiranja, tako i na polje kosmičko-univerzalnog života kroz naizmjenične procese stvaranja i razaranja velikih ciklusa kalpi, manvantara, mahajuga i juga¹³².

Nasuprot uvjerenju o individualnom životu kao jednom i jedinom putešestviju kroz vrijeme hinduistička kao i budistička kultura razvile su ideju o karmi i reinkarnaciji koje se temelje na vjerovanju o (ne)uzdizanju duha i seljanju duša iz jednog oblika u drugi. Ovo učenje je duboko obojilo njihovo opažanje svijeta, vremena, života i smrti – život u *vremenu* nije jedan jedini koji se okončava našom smrću, već imamo i živimo mnoge živote. Rođenje i smrt su zapravo dvije međusobno uslovljene karike postojanja u beskonačnoj oazi *plesa života* u kojoj se odvija neprestano ciklično (samo)obnavljanje. Sledstveno ovom vjerovanju „sve se periodično rađa, razvija, umire i ponovo rađa. Život se rađa iz smrti, a smrt iz života, odnosno, svakom životu prethodi neka smrt i svakoj smrti prethodi neki život. U takvom svetu, u kome sve kruži u večitom lancu bez prekida, u

132 Osnovni i najveći kosmički ciklus je *kalpa* koja je metaforički predstavljena kao *jedan dan u životu Brame* (jednog od tri vrhovna hinduistička božanstva). Svaka kalpa, odnosno dan i noć u životu Brame traju po 4.320 miliona zemaljskih godina. Jedna godina u životu Brame obuhvata 360 takvih dana i noći, a Brama živi sto godina. Svaka kalpa označava jedno ponovno stvaranje svijeta, pri čemu tokom svake kalpa-noći kosmos iznova biva apsorbovan u tijelo Brame, da bi sledeći kalpa-dan obnovio mogućnosti za još jedno Stvaranje. Svaka kalpa ima svoje pod-periode vremena. Tako jedna kalpa sadrži 14 manjih ciklusa – *manvantara* (ime nosi po mitskom kralju-predaku Manu-u koji njome vlada) koje očituju isto toliko ciklusa stvaranja i razaranja ljudskog roda. Svaka *manvantara* se sastoji od 71-og *eona* ili *mahajuge*, koje pak sačinjavaju hiljaditi dio jedne kalpe. Unutar svake mahajuge odigrava se ciklično smjenjivanje četiri *juge* koje predstavljaju četiri različita razdoblja svijeta (opš. Borstin, 2008: 566–567 i Elijade, 1999: 71–76).

kome je prolaznost podređena večitom zakonu vraćanja, svaka pojedinačna smrt je samo jedna tačka preobražaja na tom večitom kružnom putu nastajanja i nestajanja“ (Malnik, 1995: 22). Prema ovim vjerovanjima sve što tvori sadržaj našeg sadašnjeg života – patnja ili sreća su kazna ili nagrada za naše postupke iz prethodnih života, baš kao što će postupci u ovom životu biti izvori patnje ili sreće u budućim životima. Karma kao zbir svih postupaka ljudi (dobrih ili loših) u svim prošlim inkarnacijama je izražavala njihovo vjerovanje po kome dobro i zlo tvore beskrajn lanac tegobnog rađanja i umiranja, a krajnji cilj je ispunjenje karme, odnosno oslobađanje od svih poroka, želje za životom u vremenu i time izbavljenje sa neprestanog točka *samsare* (stalnog ciklusa rađanja i umiranja). Drugim riječima, cilj je postići vječni mir – nirvanu. (upor. Borstin, 2003: 28–29).

U odnosu na kasnija religijska učenja i vjerovanja koja su bila zaokupljena jednim prvobitnim Stvaranjem svijeta, porijeklom zla i grijeha kao načelnim temeljom početka vremena, hinduistička religija koja nije počivala na učenju o prvobitnom Postanju, razvila je svoje specifično učenje o čovjekovom „padu vrijeme“. Po njihovom učenju, „vinovnik nije bio Bog, Satana ili čovek – ako je vinovnika uopšte i bilo – već *vreme*. Oni su smatrali da je jednom došlo do melodramatičnog pada, sa lukavom zmijom, primamljivom jabukom i zavodljivom ženom. Zamišljali su da je u nekoj davnoj neodredljivoj eri čovek prešao iz carstva večnosti u carstvo vremena“ (Borstin, 2003: 29)¹³³. Umjesto potrage za početkom i počiniocem praiskonskog grijeha, oni su razvili učenje o neprekidnom točku cikličnog stvaranja, umiranja i ponovnog rađanja društava koje su prikazali u mitu o „Četiri doba čovječanstva“. Prvo zlatno doba savršenstva je *Krita-juga* – u kome su svi ljudi bili mudraci, nije bilo mržnje, straha ili bolesti. Zatim slijede ciklusi *Tetra-juga*, *Dvapara-juga* i *Kali-juga*. Svaki od pomenutih ciklusa juge karakteriše opadanje vrlina, znanja i morala u odnosu na prethodnu jugu, da bi se u Kali dobu (koja predstavlja naše današnje razdoblje bolesti i prirodnih katastrofa) stvorili uslovi za ponovni ciklus Stvaranja. Ovi beskrajni gigantski ciklusi ne svjedoče samo o usredsređenosti hinduizma na transcendentno, već isto tako i o raširenom osjećaju da je društveni život nepromjenljiv i da se neprestano ponavlja. Uvjerenje u statičnost i nepromjenljivost društvenog života ubjedljivo dokazuje indijski kastinski sistem koji je snažno zatvoren u hijerarhijske krugove u kojima se smjenjuju generacije i generacije ljudi bez skoro ikakvih mogućnosti da u društvenom životu prodru i svog „kastnog kruga“ u drugi i izazovu snažne promjene u ustaljenoj hijerarhiji društvene strukture; čitav društveni život je zatvoren u sopstvene kaste iz kojih nema izlaza.

133 Jedna od tradicionalnih Purana na sanskritu to objašnjava sledećim riječima: „U početku ljudi življahu u savršenoj sreći, ne beše staleža niti imovine; sve želje njine zadovoljavalo je drveće za ispunjavanje želja. Potom ih, usled velike moći vremena i promena koje im ono donese, savladahu strast i pohlepa. Zbog dejstva vremena, i ni zbog čega drugoga, nestade njihovog savršenstva. Zbog njihove pohlebe nestade drveća za ispunjavanje želja; ljude su mučile vrućina i hladnoća, gradili su kuće i nosili odeću“ (Vaju I. 8. 77–88). I tako otpoče novi ciklus, u kome je svako doba čovečanstva bilo manje prijatno i manje čestito od prethodnog (cit. Borstin, 2003: 29).

Slična tumačenja vremena i istorije nalazimo i kod starih Grka i Rimljana. Antička Grčka se s dubokim pravom smatra kolijevkom evropske civilizacije, ali ništa tako duboko ne razdvaja antičku Grčku od hrišćanske i novovjekovne kulture kao njihova poimanja i predstave o vremenu. „Antička kultura je odnjegovala svoj način identifikovanja vremena kroz ciklični model vremena. Ona događaje smješta u prsten koji implicira 'vječno vraćanje'“ (Laušević, 2003: 292). Ovakvo shvatanje vremena jasno potvrđuje grčka mitologija. Tako, u mitu o Sizifu, vrijeme se, i pored velikog napora da se pobijedi ustaljeni „obrazac ponavljanja“ i prodre u promjenjivi vremenski tok, uvijek vraća na polaznu tačku, odnosno mit simbolizuje svojevrsno vječno vraćanje na početak. Na tragu tih shvatanja u drevnoj Grčkoj misli je bila duboko ukorijenjeno vjerovanje u postojanje jednog „idealnog vremena“ koje se izražavalo u pojmu »*Zlatno doba*« u kome boravi iskonsko „blaženstvo istorije“. Zlatno doba je prema vjerovanju Grka bilo smješteno u dalekoj prošlosti i ono je stalno izloženo nagrizanju zuba vremena (opš. Samardžić, 2012: 144–145).

Prema tome, ontologija starih Grka je u osnovi bila protološka: do blažene istine i iskonskog blaženstva dolazimo samo ako se vraćamo na početak. Protološka misao antičkog svijeta zamišljala je početak kao savršen oblik i idealno stanje, a kretanje i odmicanje u vremenu kao udaljavanje od tog uzornog oblika. To je zlatno vrijeme iza kojeg slijedi opadanje u vremenu. Po predstavama starih Grka, zlatno doba je iza njih, u prošlosti, te otuda, svijet ne prolazi kroz kvalitativne promjene, niti ima progresivnu liniju razvoja. Stari Grci nam, kako A. J. Gurevič kaže: „izgledaju kao ljudi koji „natraške idu u budućnost“, koji joj „leđima“ idu u susret“ (Gurevič, 1994: 53). Napredak se vidio u povratku u zlatno doba, a ne u neustrašivom maršu u budućnost. Ovakvo gledište pronalazimo u drevnoj grčkoj mitologiji koja početak opisuje sa zlatnim dobom Krona u kome su ljudi bili nalik bogovima i živjeli su poput bogova, a potom su se i ljudi i društvo izopačili. Prema Hesoidu, na početku je „Kronos stvorio ljude Zlatnog doba koji su bili večno mladi. Rad, ratovi i nepravda nisu postojali. Ovi ljudi su na kraju postali duhovi-zaštitnici koji borave na zemlji. Potom je u Srebrenom dobu Zevs kaznio ljude zato što su izgubili poštovanje prema bogovima i sahranio ih među mrtve. Bronzano doba koje je potom usledilo (i kada su se čak i kuće gradile od bronz), bilo je doba neprestanih borbi. Posle kratkotrajnog Herojskog doba sa njegovim bogolikim junacima koji su boravili na Ostrvima blaženih, nastupilo je Hesiodovo sopstveno nesrećno Gvozdeno doba. Ali čovečanstvo su čekali još gori dani, budućnost u kojoj će se ljudi rađati izlapeli a sveopšte propadanje uzeti maha“ (prema, Borstin, 2008: 616). Ovakvom shvatanju vremena bila je strana ideja napredovanja kroz istoriju koja implicira kontinuirani progres od prošlosti ka budućnosti jer je ta ideja suprotna ideji njihovog cikličnog shvatanja vremena. Takvo poimanje istorije kao cikličnog procesa, u kome se sve neprestano ponavlja, a putešestvije se pomjera od reda prema haosu snažno

je uticalo na predstavu koju su Grci imali o tome kako treba biti uređeno društvo. Platon i Aristotel su vjerovali da je najbolje društveno uređenje ono u kojem se događa što manje promjena. Grci, kako ističe Dž. Rifkin, „povezuju veću promjenu i razvoj s bržim propadanjem i haosom. Njihov je cilj, dakle, bio da idućoj generaciji ostave u baštinu svijet onoliko sačuvan od promjene koliko god je to bilo moguće“ jer promjena je značila „neprestano narušavanje prvobitno savršenog stanja i trošenje iskonski danih blagodeti“, tako da je „idealna država ona koja usporava proces propadanja koliko je god moguće“ (Rifkin, 1986: 18).

Ciklično shvatanje vremena i istorije je posebno istaknuto kod Stoika, a svoj najupečatljiviji izraz je pronašlo u ideju o procesu *palingenezije*, tj. ideji o vječnom ponavljanju na osnovu koje je pozna helenska misao formirala sliku o univerzalnoj cikličnoj harmoniji, prema kojoj se sve stvari vraćaju sebi samima, a vremenska bića stižu trajnost stalnim ponavljanjem. „Nema, očevidno ničeg nemogućeg“, kaže Hrizip, jer posle naše smrti, posle mnogih perioda proteklog vremena, mi bivamo ponovo uspostavljeni u istoj formi koju sada imamo“ (Tartalja, 1998: 31–32). Ideja „vječnog povratka“, odnosno periodičnog vraćanja svih bića u njihovo prethodno postojanje duboko izražava Nemesijus, biskup od Emese iz IV vijeka, kada objašnjava stoičku misao. Stoici su, kaže Nemesije Emeski, vjerovali da će „Sokrat, Platon i ostali pojedinci živeti ponovo sa istim prijateljima i sugrađanima. Doživeće ista iskustva i obavljati iste delatnosti. Svaki grad, selo ili polje biće ponovo vaspostavljeni, baš kao i ranije. Ova obnova se neće ostvarivati jednom, već mnogo puta; ili, tačnije, sve će stvari vječno biti obnavljane“ (Emeski, 2003: 186). H. L. Borhes sažimajući antičku misao o vremenu, ističe da je ona oblikovana na ideji vječnog ciklusa u kome se ponavlja, „kombinovanje osnovnih čestica, oblikovanje stena, nastanak drveća i ljudi – pa čak vrlina i mana. Ponavlja se svaki mač i svaki junak i svaka pojedinačna besana noć“ (Borhes, 1999: 58). Dakle, kod starih Grka, za razliku od kasnije judeohrišćanske kulture nije postojala ideja o napredovanju u vremenu ka određenom cilju, nego vjerovanje u cikličnost pojava. To je predstava u kojoj se beskonačno vrijeme prikazuje kao *zmija koja guta vlastiti rep* sa natpisom, „moj kraj je moj početak“ (upor. Vitrou, 1993: 83).

Vrijeme je rijeka u koju ne možeš dva puta ući

Ustanovili smo da je vjerovanje u ciklično ustrojstvo vremena predstavljalo dominantno svojstvo drevnih kultura, a njime su se posebno odlikovale zamisli starih Grka, hinduistička i budistička kultura. Linearno shvatanje vremena kao neprekidnog napredovanja bez kružnog ponavljanja ima svoje otiske u zoroastrijanskoj, jevrejskoj i prije svega hrišćanskoj predstavi vremena. Prema teologu Oskaru Kulmanu simbol vremena za rano hrišćanstvo, odnosno biblijski judaizam „bila je uvis ukošena linija, dok je u helenizmu to krug“ (Vitrou, 1993:

74–75). M. Elijade, smatra da judaizam u odnosu na arhaične religije i mitsko-filozofska shvatanja vječnog povratka kakva su bila izgrađena u Indiji i Grčkoj, predstavlja kapitalnu novinu. „Po judaizmu Vreme ima početak i imaće kraj. Ideja o cikličnom vremenu je prevaziđena. Jehova se ne objavljuje više u kosmičkom Vremenu (kao bogovi drugih religija), već u istorijskom Vremenu, koje je nepovratno“ (Elijade, 2003: 142).

Vjerovanje u linearni tok istorije počinje snažnije da se rasprostire pod uticajem hrišćanskog učenja o Stvaranju, očekivanju apokalipse i kraja svijeta. Đ. Šušnjić ovu sakramentalnu trijadu sledećim riječima, „Hrišćanska predstava vremena je linearna: od tačke polaska do tačke dolaska na krajnji cilj, a između njih je odvijanje povodne i lične drame. [...] Vreme teče od dana stvaranja sveta pa do njegova kraja: s krajem sveta nastupa i kraj vremena“ (Šušnjić, 1998: 327–328). Ovaj koncept linearnog vremena detaljno su razvili ranohrišćanski oci. Na primjer, prema Avgustinu, istorija se, analogno Božijem činu Stvaranja svijeta za šest dana može podijeliti u šest faza. Prvo doba počelo je sa Stvaranjem, a završilo je sa Adamovim padom i izgonom iz raja; drugo doba započeto je sa Nojem, a završilo je sa Avramom; treće doba se proteže od Avrama do Davida; četvrto doba je završeno sa Vavilonskim ropstvom; peto doba traje od Vavilonskog ropstva do rođenja Hrista. Šesto i konačno doba traje od rođenja Hrista do Strašnog suda, kada će Bog privesti vrijeme kraju. Hrišćansko shvatanje istorije i čovjeka u njoj zasniva se na tome da je istorija neprekidno i *neponovljivo događanje*, a ne zatvoreno ciklično ponavljanje „već viđenog“. Za hrišćane je vrijeme počelo sa Božijim stvaranjem. „Prije stvaranja“, piše A. Avgustin „nije postojalo vrijeme“ (Avgustin, 1973: 262). Prema Avgustinu, Bog kao uzvišena vječnost po sebi koja postoji prije vremena stvorio je vrijeme. Sledstveno tome, pošto je vrijeme imalo svoj početak, prema Avgustinu, pitanje „Šta je Bog radio prije negoli što je stvorio nebo i zemlju?“ je besmisleno pitanje, jer nije ni moglo biti ikakvog „prije“, dok nije stvoreno vrijeme. Drugim riječima, pojmovi „prije“ i „poslije“ označavaju odnose između pojava u vremenu i shodno tome, ako nema vremena, onda je besmisleno govoriti u terminima „prije“ i „poslije“.

U odnosu na hinduističko učenje po kome je vrijeme beskonačni krug stvaranja, razaranja i ponovnog obnavljanja, za hrišćansko učenje, svijet nije beskonačan i vječan (kao što su Grci vjerovali), naprotiv vrijeme ima svoj početak, tok, ali i svoj kraj koji će se zbiti sa Hristovim Drugim dolaskom. Učenja o kraju i uništenju svijeta postoje kod mnogih naroda tokom istorije, ali ono što ih suštinski razlikuje od hrišćanskog učenja sadržano je gledištu da su se ta stara vjerovanja bazirala na ideji o *ponovljivosti*; svijet se stvara iznova i uništava u bezbrojnim ciklusima, dok se hrišćansko učenje zasniva na ideji o *neponovljivosti događaja* i jednom, neopozivom kraju vremena. Polazne vizije ovakvog poimanja vremena i istorije postavio je A. Avgustin koji je ukazao da je Isus Hrist jedinstvena i neponovljiva ličnost koja je samo jednom poslata među ljude i samo je jednom

umro za naše grijehе, da bi vaskrsao ustajući iz mrtvih i na taj način „oslikao“ ideju *spasenja* ljudskom rodu. On više ne umire! Avgustin napada predhrišćansku viziju ciklusa koja počiva na ideji o vječnom vraćanju istog, jer ona isključuje neponovljivu i jedinstvenu pojavu spasitelja Isusa Hrista i ne poznaje krajnji telos istorije – *spasenje*.

U odnosu na Grčku orijentaciju prema vremenu koja je bila dominantno okrenuta ka prošlosti i sadašnjosti, hrišćanstvo pažnju usmjerava ka budućnosti, odnosno vrijeme svoj smisao ima samo u perspektivi „eshatona“ kao krajnje svrhe svjetske istorije koja se vezuje za najavu „događaja spasenja“ na kraju vremena. U ovom shvatanju uočljiva je promjena i u poimanju zamišljenog „idealnog vremena“ koje je simbolizovano u pojmu „Zlatno doba“. Tako, u odnosu na antičku misao u kojoj je vladalo uvjerenje u savršenstvo početka, te je „idealno vrijeme“ bilo smješteno u dalekoj prošlosti kao savršenom stanju od koga ide samo propadanje, „Zlatno doba“ (izgubljeni raj) u eshatološkoj viziji premješteno je iz prošlosti u budućnost, simbolizujući vjeru i nadu da će stanje nesigurnosti i haosa na kraju biti savladano (opš. Samardžić, 2009: 93). „Međutim, u okviru ovog shvatanja, »kraj vremena« na svojevrstan način simbolizuje „povratak na početak vremena“ jer hrišćanska vizija spasenja znači iskupljenje grešnog ljudskog roda, usled čega istorija na kraju vremena poprima značenje vraćanja izgubljene nevinosti Edenskog Vrta. Dakle, vrijeme iako promjenljiva kategorija (bilo da se pesimistički poima kao vrijeme s čijim proticanjem se povećava grešnost ljudskog roda ili optimistički kao kod Avgustina u smislu uzdizanja Božije države i spoznaje Boga), ipak krajnjom svrhom poprima ciklični karakter. Otuda, hrišćansko shvatanje vremena nosi izvjesnu crtu cikličnosti, gdje ciklus ima smisao kretanja od boga ka bogu; od vječnosti ka vječnosti; od izgubljenog raja ka ponovo osvojenom raju“ (Samardžić, 2012: 148).

Na društvenom planu svakodnevnog života vrijeme srednjeg vijeka je vrijeme dominantno agrarnog društva, te otuda, kako je agrarno društvo živjelo i radilo ritmom koji mu nameće priroda, ciklično shvatanje vremena određeno prirodnim ritmovima i smjenama godišnjih doba je bilo i dalje duboko ukorijenjeno u svijesti ljudi tog vremena. Dž. Dž. Vitrou ističe da je u toku čitavog srednjeg vijeka postojao sukob između cikličnog i linearnog shvatanja vremena. Linearno shvatanje vremena su podržavali trgovačka klasa i uspon novčane privrede. Sve dok je vlast bila kocentrisana u svojini nad zemljištem, „smatralo se da vremena ima u izobilju i ono se prvenstveno povezivalo sa nepromenljivim ciklusom tla“ (Vitrou, 1993: 142). Ovakvo opažanje vremena u svakodnevnom životu održalo se u većoj mjeri sve do industrijske revolucije u XVIII vijeku, kada dolazi do potiskivanja agrarnog načina života i njegove pastoralne tišine oličene u cikličnom taktu prirode. Tokom XIII vijeka izumljen je mehanički časovnik koji će kasnije drastično izmijeniti opažaj vremena kod ljudi koji pripadaju zapadnoj kulturi. Naime sa pojavom mehanizama za „fino“ mjerenje i „sitnjenje“ prirodnog vre-

mena stvaraju se uslovi za obrazovanje novog odnosa prema njemu kao prema jednoličnoj, uniformnoj cjelini koja se može izdijeliti na jednake jedinice. Kada je sat, kako će D. Borstin reći, postao ono što je danas, jedan od dvadeset četiri jednaka dijela dana „ljudi više nisu posmatrali vreme kao reku koja teče, već kao zbir zasebno izmerenih trenutaka. Glavno vreme, koje je gospodarilo svakodnevnim životom, nije više doživljavano u vidu rastegljivih ciklusa sunčeve svetlosti koji su glatko proticali. [...] Otkucavanje klatna časovnika postaće glas vremena. Takva naprava naprosto više nije imala nikakve veze sa Suncem ili kretanjem planeta. Njeni zakoni stvarali su beskonačan niz istovetnih jedinica“ (Borstin, 2008: 42). Međutim, pronalazak mehaničkog časovnika nije mnogo uticalao na srednjovjekovni osjećaj za vrijeme; njegovi efekti će se osjetiti znatno kasnije. Kako navodi R. Moris, „tokom srednjeg vijeka ljudi nisu imali svijest o vremenu koju mi danas posjedujemo. Nisu nosili satove koji su vrijeme dijelili na sate, minute i sekunde. Nisu zakazivali sastanke u određeno vreme. Počinjali su da rade sa izlaskom sunca, a ne u vrijeme koje je bilo *isto* svakog radnog dana tokom godine. Tokom većeg dijela srednjeg vijeka, većina ljudi nikada nije ni znala koliko je zapravo sati“ (Morris, 1986: 27).

U modernom društvu dominira linearno shvatanje vremena i socio-kulturno konstruisana kategorija apstraktnog satnog vremena kao paradigma društvene organizacije modernog načina života. Kako ističe A. Tofler, „na vrijeme se počelo gledati kao na drum koji se proteže iz daleke prošlosti preko sadašnjosti ka budućnosti, a takva koncepcija vremena, tuđa milijardama ljudi koji su živjeli prije industrijske civilizacije, postala je osnova svakog privrednog, naučnog i političkog angažmana i planiranja“ (Tofler, 1983: 128). Linearno shvatanje vremena imalo je duboke efekte na cjelokupnu modernu zapadnjačku misao. Naime, linearno shvatanje vremena je bilo polazna je vodilja za razvijanje *ideja o progresu i evoluciji*: ideja koje počevši od kraja XVIII vijeka, predstavljaju središnje koncepte modernog shvatanja vremena. „Ukoliko se vrijeme ne bi shvatilo kao linearno kretanje, ove ideje ne bi bile uopšte moguće jer ako se vrijeme shvata ciklično, ako se istorija „vrti u krug“ ili vraća na polaznu tačku umjesto da se kreću ka određenom budućem cilju, „to onda znači da se istorija ponavlja a evolucija i napredak nisu ništa drugo do iluzije - sjenke na zidu vremena“ (Tofler, 1983: 128). O tome Đ. Šušnjić piše, „Bilo da je napredak shvaćen kao stalan proces postizanja ljudske sreće, bilo kao put spasenja, bilo kao kretanje prema moralnom idealu, bilo kao stalno umanjivanje zla u svetu i poboljšanje uslova života, bilo kao proces uspješnijeg upoznavanja i ovladavanja prirodnim silama, bilo kao proces razotuđenja i stvaranja komunističke zajednice, bilo kao pokret prema svesti o slobodi ili razvoju svetskog duha, bilo kao borba za priznanje – bitno je da se napredak može misliti samo pod pretpostavkom linearnog shvatanja vremena, odnosno kontinuiteta u istoriji“ (Šušnjić, 2008: 212).

Sa druge strane, pronalazak i razvoj mehaničkog sata bio je jedan od naj-

značajnijih tehnoloških događaja koji se dogodio u zapadnom društvu. Kao što je istakao socijalni historičar Luis Mamford, mehanički časovnik je „odvojio vreme od ljudskih događaja i pomogao da se stvori uverenje o nezavisnom svetu matematički merljivih nizova: poseban svet nauke“ (Mamford, 2009: 29). Časovnik je ujedno povećao važnost svjetovnog vremena i umanjio srednjovekovnu zaoкупljenost večnošću. Uz pomoć časovnika vrijeme je odvojeno od konkretnog sadržaja, odnosno postalo je apstraktna kategorija nezavisna od unutrašnjeg i vanjskog konkretnog iskustva, tako svojstvenog poimanju vremena naših dalekih predaka. O tome, L. Mamford piše, „Apstraktno vreme postalo je novi medijum egzistencije. Ono reguliše i same organske funkcije: čovek ne jede kada oseti glad već kada mu to signalizira sat, čovek ne spava kada je umoran, već kada to sat dozvoljava“ (Mamford, 2009: 31). Od tada je ustanovljena vladavina časovnika i tehnike koje se nisu „zaustavile samo na sferi proizvodnje već su kvalitativno promijenile i ukupne uslove ljudske egzistencije“ (Krivokapić, 2008: 21) prodirući u svaku oazu čovjekovog života. Čitav život, „oblačenje, jelo, sastanke, spavanje, ustajanje – sve određuje sat; kud god pogledate, vidite sat“ (Vitrou, 1993: 205). Drugim riječima, časovnik je od vremena stvorio apstraktni entitet koji se može posmatrati sam po sebi kao niz sati, minuta i sekundi. Protok vremena je „odjednom postao nešto čega je čovjek bio vrlo svjestan. Vrijeme se moglo „vidjeti“ jednostavno gledajući kako se kazaljka časovnika pomjera oko brojčanika. Vrijeme više nije bilo samo sled iskustva; postalo je nešto što se mjerilo prolaznim satima i njihovim podjelama“ (Morris, 1986: 30). Čovjek se suočio sa tom činjenicom da vrijeme, čiji je tok primjećivao jedino onda kada su se dešavali neki snažni i važni događaji, ne staje ni onda kada tih događaja nema.

Za razliku od ciklične koncepcije vremena vremena koja je izgrađena na nadi ponovljivosti, linearna koncepcija vremena zasnovana je na ideji o nepovoljivosti i prolaznosti – vrijeme leti, što je podstaklo stasavanju ideje, da vrijeme treba čuvati, razumno koristiti i težiti da se ono ispuni postupcima koji su čovjeku od koristi. Suprotno tome, prema cikličnom pogledu na vrijeme, događaji se iznova ponavljaju i iz tog razloga, manje se brine o propuštenim prilikama, već se više pažnje poklanja odnosima i opuštenijem dovršavanju započetih poslova. Različita poimanja vremena uslovljavaju i različito poimanje života i smrti, kako pojedinaca, tako i civilizacija. To znači „da usvajajući određeni koncept vremena, usvajamo i određeni odnos prema životu i smrti. Na Zapadu je usvojen koncept linearnog vremena, vremena koje teče od svog početka ka svom kraju, pri čemu se sve dešava samo jedanput, tj. nikad se ne ponavlja. Otuda i verovanje da živimo samo jedan život u ovom prostoru i vremenu, a smrt je definitivni kraj, nestajanje. Samo je jedan život, i samo je jedna smrt“ (Malnik, 1995: 22–23). U tom smislu posmatrano, kada govorimo o vremenu kao činiocu našeg postojanja, mi ujedno govorimo o nama kao vremenu „koje prolazi“, jer je naša prolaznost u onom što zovemo „vrijeme“ imanentna i, mi znamo da nismo gospodari vremena; njegov

„tok“ je po naše postojanje neumitan, poput Heraklitove rijeke koja sve odnosi – impersonalan i neizbježan. Sledstveno, vrijeme nas, kao egzistencijalna dimenzija našeg bića – i pored sve savršenijih tehnika koje razvijamo za njegovo mjerenje, kako bismo „ovladali“ njime – neprestalno upozorava da smo vremenski ograničena bića, odnosno, predstavljamo tek sićušnu iskricu na stepeništu „prolaznog“ vremena iznad koga, kao da je ugraviran opominjući natpis sa prstena kralja Solomona, „sve će proći“.

L i t e r a t u r a

- Aurelije, A. (2003). *Država Božija*. Podgorica: CID.
- Avgustin, A. (1973). *Ispovijesti*. Zagreb: Kršćanska Sadašnjost.
- Bhagavad Gita*. (1978). Beograd: Grafos.
- Borhes, H. L. (1999). *Istorija večnosti*. Beograd: Narodna knjiga Alfa.
- Borstin, D. D. (2003). *Svet traganja*. Beograd: Geopoetika.
- Borstin, D. D. (2008). *Svet otkrića*. Beograd: Geopoetika.
- Elijade, M. (1999). *Slike i Simboli*. Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Elijade, M. (2003). *Sveto i profano*. Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Emeski, N. (2003). *O čovekovoj prirodi*. Beograd: Gospode, ko je čovek?
- Evans-Pritchard, E. (1940). *The Nuer: a description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford: Clarendon Press.
- Fraser, J. T. (1987). *Time, the familiar stranger*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gould, S. J. (1987). *Time's Arrow, Time's Cycle Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time*. Harvard University Press: Cambridge.
- Grin, B. (2016). *Tkanje svemira*. Smederevo: Heliks.
- Gurevič, A. (1987). *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos.
- Gurevič, A. J. (1994). *Kategorije srednjovekovne kulture*. Novi Sad: Marica Srpska.
- Herodot. (1988). *Istorija I i II*. Novi Sad: Matica srpska.
- Krit, K. (1981). *Enciklopedija živih religija*. Beograd: Nolit.
- Laušević, S. (2003). *Vrijeme i istorija*. In D. Leković, *Vrijeme i Progres: Crna Gora na razmeđu milenijuma* (pp. 291–298). Podgorica: CANU, Univerzitet Crne Gore.
- Levy-Bruhl, L. (1998). *Primitivni mentalitet*. Beograd: Plato.
- Malnik, L. (1995). *Izbeg od Vremena: kazivanje o neiskazivosti istine o vremenu, spoznaji nespoznajne tajne smrti, dohvatatu nedohvatne besmrtnosti*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova – Službeni list SRJ.
- Mamford, L. (2009). *Tehnika i civilizacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Merlo-Ponti, M. (1978). *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Morris, R. (1986). *Time's arrows scientific attitudes toward time*. New York: Simon & Schuster.
- Muravjov, V. (2005). *Ovladavanje vremenom*. Beograd: Brimo: Logos.

- Nenadić, M. (1997). *Novi duh obrazovanja*. Beograd: Prosveta.
- Plotin. (1984). *Eneade III*. Beograd: Niro: Književne novine.
- Rifkin, J. (1986). *Posustajanje Budućnosti*. Zagreb: Naprijed.
- Samardžić, O. (2009). Hrišćansko poimanje vremena i istorije. *Sociološka luča III/2*, 88–107.
- Samardžić, O. (2012). Vrli novi svijet i ideja progresa. *Smisao – Časopis Odjeljenja za društvene nauke Matice srpske – Društva članova u Crnoj Gori, I*, 142–159.
- Schmied, G. (1985). *Soziale Zeit – Umfang: Geschwindigkeit und Evolution*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija I*. Beograd: Čigoja.
- Šušnjić, Đ. (2008). *Nedovršen razgovor*. Beograd: Čigoja.
- Tartalja, S. (1998). *Skriveni krug: obnova ciklizma u filozofiji istorije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tofler, A. (1983). *Treći Talas I*. Beograd: Prosveta.
- Uspenski, P. D. (2002). *Novi Model Univerzuma*. Beograd: METAPHYSICA.
- Vitrou, D. D. (1993). *Vreme kroz istoriju*. Beograd: Srpska Književana Zadruga.
- Vitrou, D. D. (2001). *Šta je vreme*. Beograd: Prosveta.
- Zerzan, D. (2004). *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk